

ОТАМАНСТВО: ПОЕТИЗАЦІЯ БЕЗАЛЬТЕРНАТИВНОГО ВИБОРУ ПОМЕЖІВ'Я

Василь Бондар. Це ми, отамани... Повість // Дзвін. – жовтень 2018. – №10 (888). – С. 13 – 61.

В історичну канву повісті відомого прозаїка лягли події так званої громадянської війни на Єлисаветградщині, точніше – трагічна доля отамана Залізняка, одного з очільників хвилі масового збройного опору на Правобережній Україні восени 1920 року, викликаній політикою продрозверстки. Одразу варто наголосити: у фокусі висвітлення причин і наслідків збройного протистояння Василем Бондарем чітко простежується, що «громадянська війна» була нав'язана ззовні, а отже, її назва не відповідає дійсності, так само як події новітньої української історії аж ніяк не вписуються в рамки «АТО».

Партійні засланці з боку північної держави-сусідки, а з ними й численні прихвостні, безхатки-«китайози» жорстко «наводили порядки» на нашій, не своїй землі. Представники влади, керуючись, як відомо, гаслом «Від кожного – за здібностями, кожному – за потребами», репресивними методами втілювали другу частину девізу, вилучали з селянських господарств усе, що було нажите потом і кров'ю, без суду і слідства чинили беззаконня, ставши каральним органом із необмеженими повноваженнями.

На прикладі родини Юхима Коваленка (з добрими альянсами на «Вершники» Юрія Яновського, як слушно зауважив у анонсі «Дзвону» Богдан Смоляк) письменник художньо апробує парадигми буття в помежів'ї воєнного часу, аби констатувати: жодна зі стратегій – виживання, боротьби відкритої і підпільної, пристосування до гри тоталітарної системи за її правилами – не гарантує самозбереження, бо це лише ілюзія вибору. Спроби братів Коваленків – Миколи, Юхима й Івана – піти власним шляхом вкотре підтверджують незаперечність постулату: воля вимагає найвищої ціни, оскільки пропозиції підступного ворога зводяться до існування фізичного й офірування національною ідеєю або приреченості на довічне катування фальшивими обмовами, зреченнями, муками совісті перед рідними і близькими в очікуванні виконання смертного вироку. Людина у воєнізованій імперії перетворюється на безмовний об'єкт маніпуляцій, стає іграшкою диявольських випробувань на опір, страх, віру, ідею.

«Повстанська епопея» отамана Залізняка охоплює короткий період – лише три місяці. Художній простір боротьби народних месників під його орудою являє собою замкнене коло: розпочавшись на хуторі Яснопіль, вона там і закінчилась. Втративши побратимів за різних обставин, Залізняк знову стоїть перед вибором: як чинити далі, коли селяни, почувши про нову економічну політику, кинулися обробляти землю. «Подвійне коло» ілюзії вибору... Хоча втрачена приватна власність (зерно, худоба, реманент) чи загроза її втратити мотивували до протидії кривдникам, звали до їх покарання, однак тактичне завдання без глибокого усвідомлення стратегічної мети – повернення Україні державної незалежності й соціальної справедливості – лишилося фата морганою протагоністів, викликаючи альянз поетичного осяяння Маланюка:

«Купив цей час фальшивою ціною: / Ісходом, втечею, роками болю й зла, / А треба було впасти серед бою / На тій землі, де молодість цвіла...»

Широка партитура настроїв – від камертонного вслуховування в народні воління, співзвучні підйомові його духу, до невизрілої готовності взяти владу в ріднім краї у власні руки й аж до усвідомлення трагічної розпорошеності, окремішності морального вибору кожного в межевому стані між життям і смертю – об'єктивно виражає особливості української ментальності, що оприявнюється в політичній недалекоглядності, породженій, на нашу думку, сув'яззю романтичної споглядальності та козацької героїчності, поділених на ментальну довірливість і співчутливість. Автор дуже тонко сугерує тему селянської прив'язаності до землі, довіряючи читачеві самому резюмувати: українські чорноземи – це божественний дарунок нам і наше довічне прокляття, бо герої-оборонці на перший поклик до засіву стають полоненими землі. І втрачають здобуте. Бо приходить нова хвиля зайд. І триває так століттями...

Визвольні змагання зазначеного періоду на теренах нашого краю (а до Єлисаветградського повіту входили теперішні Кіровоградщина і Черкащина) знайшли відображення в українській літературі, починаючи з документального «Холодного Яру» учасника подій Юрія Горліса-Горського, були художнього осмислені по гарячих слідах Юрієм Яновським у романах в новелах «Чотири шаблі», «Вершники», стали романом-бестселером «Чорний Ворон» Василя Шкляра. Крім цього, варто віддати шану Романові Ковалю як організатору історичного клубу «Холодний Яр» та авторові багатьох книг про отаманів-самостійників.

Щоб простежити народження ідеї написання повісті «Це ми, отамани...», художній час якої не властивий творчому доробку прозаїка, якого Володимир Панченко назвав «останнім сільським письменником», треба, очевидно, звернутись до літературно-краснзнавчих розвідок В. Бондаря, зібраних під назвою «У пошуках слова значущого» (Кіровоград, 2008). Дійсно, у статті «Художнє слово у вирі братовбивчої війни» знаходимо його дослідження двох тематичних площин: участі митців у війні 1917-20-х років на Приінгульських теренах та відображення воєнної доби в творах. Захоплення напругою і масштабами осмисленого Яновським дає дослідникові підстави назвати «Вершників» і «Чотири шаблі» метафорою буремної епохи.

Згадує Василь Бондар у тій статті і хрестоматійний приклад Володимира Сосюри: «І пішов я тоді до Петлюри, / Бо у мене штанів не було. / Скільки нас отаких біля муру / Від червоної кулі лягло!» – майбутній автор поеми «Червона зима» встиг повоювати по різні боки фронту колишньої Єлисаветградщини. Як і Дмитро Бузько, який і в лавах УНР був, і в чекістах ходив, і холодноярською свободою хмелів. А Євген Маланюк і Юрій Дараган після участі в національно-визвольних змаганнях змушені були покинути навіки свою Степову Елладу, замінивши стилет на стилос у таборах для інтернованих...

Драматизму доби і перехрестя особистого вибору не уникнув жоден письменник. Ще одним неспростовним аргументом боротьби з національним

вільнодумством, яка налічує безліч гібридно-вишуканих психологічних методів, є калічення повісті «Голубі ешелони» колишнього вояка УНР Петра Панча навіть після відзначення її премією. Лауреата змусили-таки переписати твір про українця-інтелігента, який найбільшу загрозу нашій державності вбачає у більшовиках. Тож зерня задуму повісті «Це ми, отамани...», очевидно, було каліброване півтора десятки літ тому, коли збирався літературно-краєзнавчий матеріал для просвітницької статті.

Тяжіння до копіткої роботи письменника з документами засвідчують факти: він автор-упорядник низки художньо-документальних книг: «Голоси із 33-го. Голодомор на Кіровоградщині» (1993), «Ми, переможені Чорнобилем» (1996), «Сповіді з-за ґрат» (1997), «OST – тавро неволі» (2000), він вибирав історії для багатотомного видання «Реабілітовані історією. Кіровоградська область». Василь Бондар ніколи не шукав легких шляхів – чи не тому взявся художньо осмислити події, учасники і свідки яких уже відійшли в засвіти, та їхнє прагнення збудувати Українську державу сто років тому досі, на жаль, не реабілітоване: маємо повернути чесне ім'я кожному борцеві, котрий жив за гаслом гетьмана Івана Мазепи «Воля України або смерть!».

Відлуння отаманської доби в новітній українській історії зумовило застосування автором прийому колажу: розділи сповідального життєпису, подані в ретроспекції, перемежуються з документами у справі колишнього отамана Залізняка, якого недремне око КДБ через вісім років вродання в совєцькі реалії все-таки кинуло до в'язниці, де, власне, у головного героя і з'явилося стільки часу для оцінювання-осмислення, що власні думки втомлюють безвихіддю. Крім того, що тюремний час позначений напруженим думанням персонажа над трагедією поразки і психологічним тиском невідомості як свого майбутнього, так і дружини Клави та малих діточок, він, ув'язнений час, немов приростає вагою відповідальності за майбутні історичні уроки і безпам'ятство, чергуючись із відлунням оповіджених подій (розділи «Луна через століття»): то з уроком української літератури без ідеологічної мішури, то з різноджерельними інформаційними повідомленнями (радіо, телеканали, сайти, виступ письменника та земляків-патріотів на Шевченкових роковинах, пости учасників Революції Гідності та Майдану тощо). А невеликі розділи-відступи з образом кулі-пустунки в осерді стають пуантом оприсутнення смерті, ліризуючи стосунки з нею настільки, що епічний твір набуває ліро-епічних ознак, більше того: голоси з третього тисячоліття вступають у резонанс із голосами своїх пращурів-отаманів і творять поему офіри заради Незалежної України.

Історичної достовірності твору надає низка чинників. Передусім, це документальна стилізація свідчень ДПУ, які і є нібито підставами для звинувачення у справі «Беглець», хоча вирок винесено завчасно й без них, у Москві. Засекреченість справи і «вишукані» методи випробування в'язня на стійкість духу письменник передав по-чоловічому ощадливо, але деталі вражають своєю узвичаєністю в ігноруванні прав людини і приниженні її гідності: розбите віконце грудневої камери, дозвіл помитися після місячного перебування в тюрмі, нібито виправдовування слідчого щодо довгої обробки

внутрішньої пошти, результати медогляду засвідчують запобігання лікаря перед бажанням влади засудити якнайсуворіше і заслати якнайдалі, єдина за три місяці десятихвилинна прогулянка (і та, як виявилось, спланована з метою компрометації внаслідок відвертості в записці), відверта упередженість слідства, містифікація письмового зізнання, примус до підпису про ознайомлення із зумисно сфальсифікованими документами.

Викликає довіру оповідна манера – сповідь перед собою: головний герой не прагне ні критися з бажанням жити (взяв на себе місію отаманства в 25 років, кинутий у в'язницю в 33), ні виправдатися перед імітуванням слідства (вбивати «кацапських гнид» його змусили обставини), він не ховається за красномовством, хоча змушений зізнатися в одній побрехеньці: не було в нього зв'язку з Юрієм Тютюнником, тож на вічі лише грів словами людську надію. Словом, відбувається екстраполяція отамана на образ звичайної людини, яка у вирішальний для народу час взяла на себе тяжкий хрест відповідальності і, як капітан корабля, що тоне, не покинула корму.

Топонімічна мапа отаманської вольниці густо помережена селами і містечками Єлисаветградщини (Хмельове, Ерделеве, Оситна, Водяне, Тишківка, Шляхова, Злинка, Калигірка, Надлак, Глодоси, Миролюбівка, Звенигородка, Шпола), ниточки спогадів тягнуться від Зінов'євської буцегарні до Винниці (Бар, Жмеринка), Могилева-Подільського та Києва. Відтворюючи дух доби, письменник, ясна річ, послуговується характерними для неї словами (волесть, повіт, управа, Директорія, верста, реквізиція, рекогносцировка, тачанка, причілок, старовери, мануфактура) та аббревіатурами (депєві, волревком, бупр, продкомісар). Предмети одягу стають маркерами національної належності та соціального стану: косоворотка, шкіряна тужурка, піджаки, шинелі, кітелі, гімнастерки, очкур, чумарка, кожух, шапка тонкого смушку без шлика, штанці на шлейці тощо.

Важко не помітити, що знається прозаїк на конях, упряжі та всьому, що з ними пов'язане: тут і огир, і битюг різних мастей, і шанька вівса, і хмари, схожі на попону, і навіть дощ, який «батюжить», і вози-мажі у валці, перевантажені цукром настільки, що в підводах «тріщали розвори й відлітали крижівниці». Тому дуже органічно навіть тріщина у стосунках між отаманами Залізником і Гризлом усвідомлюється як живий згусток часу, бо ж «розвернув оглоблі».

Тонку роботу над деталями вивершують тропи, покликані віддзеркалити усвідомлене й позасвідоме мовця, тобто виявити його сутність. Саме з кількох фраз: «Побиті лежали на рові, як околоті: короткі й жовті», «Ночі стояли холодні, як погляд генерала в мить поразки його війська», а куля «наче співала» і «прохромила» героєві груди, – можна висувати і об'єкт дум, і джерело тривоги, і нехтування небезпекою.

Бондарів герой по-селянськи розважливий і по-вчительськи стриманий, як і личить йому за корінням і покликанням навертати темні душі до світла слова в самоусвідомленні. Він втрачає душевну рівновагу лише двічі за обставин, продукованих словом мовленим і написаним. У пам'яті отамана закарбувався перший наказ про розстріл як реакція на просторікування «уповноваженого

по продразверстке» Семендяєва: «Ми строім соціалістическое государство: все со всімi должны деліться. Непанятна, что лі?...». Удруге – коли закатованого невідомістю, проігнорованого разом із заявами, термінами і раціонально виваженим обсягом зізнань (про тих, кому «відвертість» не може зашкодити або розцінюватись як зрада, – загиблих у боях і замучених у катівнях КДБ), обплутаного фіктивними запевненнями і обіцянками, його немовби мимохіть вцілили в ахілесову п'яту, підсунувши зречення від дружини Клави.

Опис дня першого повстанського походу, здавалося б, позбавлений якогось особливого пафосу, як немає в ньому і слів про розстріл Семендяєва – лише порух руки, мовляв, відведіть, та клітинне вслуховування крізь гамір в оте «бабах!». Тонко відчута психологічна напруга людини, яка зважується взяти непомірно важкий хрест, напруга стисненої пружини часу, коли від тебе чекають відповідальних рішень, справедливості та обнадійливих слів. Отаман переконує сільський майдан мовою цифр і фактів з паперів, вилучених у револкомі, де доведено обсяги поборів із кожного двору. Його погляду не уникають покvapливість та запобігливість, які не імпонують Залізнякаві, і вимушеність приймати до повстанських лав людей без перевірки їхніх переконань і мотивів, і думки про тягар матеріального забезпечення загону, зокрема зброєю, кіньми, кулеметом. Ретроспективний показ подій дає авторові підстави лише пунктирно означити низку важливих проблем, які згодом щоденно нагадуватимуть про себе, набуваючи статусу архіважливих як для ведення збройного опору, так і виживання. Бондареві вдалося знайти образ, який передає велич миті перед лицем вічності та її сакральність, – церковні дзвони сповіщають благовіст.

І так дитинно-беззахисно сприймає в'язень-отаман на віру, що дружина могла зректися його як ворога народу. Тонкий психолог, автор апелює до емпатії реципієнта простими словами: «Нестерпно важко усвідомлювати, що найближча тобі людина відступилася від тебе». І вже потім, не вдаючись у деталі, фіксує лише послідовність зміни станів, немов очима стороннього: якась істерія, коли хочеться битися головою об стіну або повіситися; взяття ситуації під емоційний самоконтроль; сором за власну слабкість; всебічний аналіз фактів і висновки.

Кульмінацією психологічного протистояння отамана Залізняка і слідчого Пилипа Химочки стає процедура серії розстрілів ув'язненого холостими патронами. Сцена неймовірної напруги. Сцена читацького катарсису. Мить істини. Мить перемоги сили духа над озброєним ворогом. Мить молитви за рідну Хмельову, за вродливу Україну і божественну планету. Саме до цієї градації долучається вічний лет бешкетної кулі, що «над тобою летить і наді мною...»

Отже, «останній сільський письменник», «архіскромний і по-старосвітському чемний», що тяжіє до «безоружної» щирості, ба навіть сентиментальності, як схарактеризував В. Бондаря Михайло Слабошпицький у післямові до книги прози «Камінь від хандри» («Ярославів Вал», 2013), постає в новій іпостасі, оповідженій отаманом Залізняком (він же – Юхим Коваленко і Мефодій Юхименко), – втіленням авторського alter ego, його

відповіддю на запитання, де межі селянського терпіння і за яких обставин він готовий заплатити особисту ціну за свободу не тільки внутрішню, але й Незалежності від одвічного ворога України. Такий, на моє переконання, підтекст вкладено в назву твору «Це ми, отамани...», як і в позасюжетну ремарку, що кожен по-своєму може дописувати цю поему.

Антоніна Царук
м. Кропивницький